

"TISU ilmiy
tadqiqotlari
xabarnomasi"
ilmiy-uslubiy jurnali

<https://lib.tisu.uz>
ISSN 0000-0000

Ergasheva Rayhon O'tkir qizi
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasini o'qituvchisi
E-mail: ergashevarayhon1994@gmail.com

SURXONDARYO DIALEKTLARIDA FORS-TOJIKCHA ETNOGRAFIK LEKSIKANIING ETIMOLOGIK-ONOMASIOLOGIK TAVSIFI

Annatsiya: Ushbu maqolada voha aholisi madaniyatiga fors - tojik tilidan kirib kelgan etnoleksmalar tarkib turli komponentlardan tashkil topib, nomlanish sabablariga esa nomning o'zida aks etgan jarayon - harakat (poyandoz tushamoq), predmetdan (kashkob, piyoba), vaqtga va raqamlarga (bomdot, shomoshi, chilla) bog'liqlik sifatida metanomik hodisadan, belgidan (doka ro'mol - oq rang asos qilingan), o'xshatish asosidan (darvishona), metaforik ko'chimdandan (degi duzzi - o'g'ri qozon, sarponi uloq qilar va sarponi allalatar) kabi lingvistik vositalar nomlarda aks etadi.

Kalit so'zlar: o'zlashgan qatlam (bosh so'z), sof forscha so'zlar, sarpo, gavorabaxsh, bomdot, ro'za, chillak, chimmat, fors-tojik+o'zbekcha qatlam, o'zbekcha+fors-tojik, Fors-tojikcha affiks, o'zbekcha affiks, fors-tojik+arabcha qatlam.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ПЕРСО-ТАДЖИКСКОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В СУРХОНДАРЬИНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Аннотация: Этнолексемы, вошедшие в культуру народов оазиса из персидско-таджикского языка, состоят из различных элементов, а причинами наименования является процесс, отраженный в самом названии - движение (рояндоз тушамак), предмет (кашкоб, реба), время и числа (бомдот, шамоши, чилла).) как связь от метаномического события, знака (марлевый платок - в основе белый цвет), основы аналогии (дарвишона), от метафорического движения (деги дуззи - вор крадет горшок, сарпони улук килар и сарпони аллалатар) языковые средства отражены в именах.

Ключевые слова: ассимилированный слой (основное слово), чисто персидские слова, sarpo, gavorabakhsh, bomdot, roza, chillak, chimmat, персидско-таджикский+узбекский пласт, узбекский+персо-таджикский, персидско-таджикский аффикс, узбекский аффикс, персидско-таджикский+арабский пласт.

ETYMOLOGICAL-ONOMASIOLOGICAL DESCRIPTION OF THE PERSIAN-TAJIK ETHNOGRAPHIC LEXICON IN SURKHONDARYO DIALECTS

Annotation: In this article, the ethnolexems that entered the culture of the oasis residents from the Persian-Tajik language are composed of various elements, and the reasons for the naming are the process reflected in the name itself - movement (poyandoz tushamoq), predmet (kashkob, piyoba), time and numbers (bomdot, shamoshi, chilla) as a connection from a metanomik phenomenon, a sign (gauze scarf - white color is based on (doka ro'mol)), the basis of an analogy (darvishona), metaphorical movement (degi duzzi - o'g'ri tavoq, sarponi uloq qilar and sarponi allalatar) are reflected in the names.

Keywords: assimilated layer (main word), pure persian words, sarpo, gavorabakhsh, bomdot, roza, chillak, chimmat, persian-tajik+uzbek layer, uzбек+persian-tajik, persian-tajik affix, uzбек affix, persian-tajik+arabic layer.

Kirish.

Ma'lumki, dunyoda faqat o'z so'zlaridan iborat birorta ham sof til yo'q. O'zbek tilida ham arab, tojik-fors, rus, xitoy va boshqa tillarga tegishli so'zlar ancha. Ular endilikda o'zbek tiliga singishib, «o'zga»ligi unutilgan. Bu jarayon etnoleksimalarda ham o'zaksini topmay qolmaydi. Surxon vohasi xalqi asrlar osha boshqa millat vakillari bilan aralashuvi, madaniy aloqasi natijasida boshqa millat qadriyatlarini asnosida yanada rivoj topib boradi. Vohada uchrovchi fors – tojikcha leksemalar turli komponentlar bilan birikib, urf - odat, marosim va boshqa tushunchalarni ifodalovchi nomlarni shakllanishiga asos bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Tadqiqotga oid ilk metodik adabiyotlarni bilan bog'lasak, S. Rahimov "Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati"da Boysun hududida saqlanib qolgan qadimiy urf-odatlar, o'yinlar, dehqonchilik, chorvachilik, ijtimoiy hayot bilan bog'liq turli predmetlarni ifodalovchi leksemalar dialektal-shevaviy aspektida tahlil qilingan. S.Tursunov, T.Pardayev, A.Qurbonov, N.Tursunovlarning "O'zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi" nomli monografiyasida Surxon hududida qadimdan yashab keluvchi etnik guruhlar va ularning etnografik manbalari, tarixiy ildizlari, ijtimoiy-madaniy hayot rivoji darajasi yoritib berilgan. B.Hamroqulova Surxondaryo vohasida bola tug'ilishi va uni tarbiyalash bilan bog'liq urf-odat va marosimlarni maxsus tadqiq qilgan.

Filologiya fanlari doktori A.J.Omonturdiyev "Professional nutq evfemikasi" nomli doktorlik dissertatsiyasi tabu va evfemizmlar ijtimoiy, tarixi, etnografik kategoriya sifatida ta'kidlangan. Surxondaryo aholisi nutqida uchraydigan, biroq unut bo'lib

borayotgan etnografik birliklarni lug'atlashtirish borasida qilingan ishlardan biri A.J.Omonturdiyev va B.Rahmonovlar tomonidan tuzilgan "Surxondaryo dialektal-etnografik maqol-larining izohli lug'ati" (2019) hisoblanadi.

N.Amonturdiyev «Surxondaryo etno-grafizmlarining leksikografik xusu-siyatlari» nomli tadqiqotida esa lug'at tuzish masalasi haqida chuqur yondashgan. N.Kurbanazarovning «Surxondaryo voha-si to'y marosimi etnografizmlarining semantik tabiati va lingvomadaniy tadqiqi» nomli tadqiqotida etnografizmlarning millatning milliy ma'naviyatini

aks ettiruvchi til tizimining tarkibiy qismi ekanligi nikoh to'yi marosimlari leksikasi tahlili orqali asoslangan.

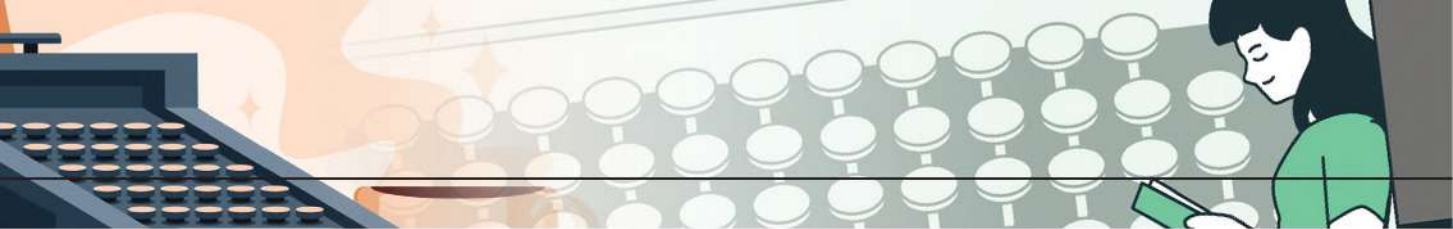
Tadqiqot ishini yoritish jarayonida o'zbek tilshunosligida etnografizm va dialektologiya sohalarida izlanishlar olib borgan A.Jo'raboyev, N.Mirzayev, Y.Bobojonov, Sh.Nurullayeva, M.Qah-horova, R.Kasimova, A.Xonxo'jayeva, G.Adilova, N.Amonturdiyev, B.Rahmonov, N.Kurbanazarova, Muhammad Humayun Nadim kabi tilshunos olimlar ishlarida ilgari surilgan g'oyalar, fikr va qarashlar foydalanildi.

Sarpo – Sar-bosh, po-oyoq ma'no-sidagi so'zlar birikib, forschada boshdan oyoqqacha degan ma'noni ifodalaydi

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqolada tavsiflash, tasniflash, qiyosiy-tarixiy, qiyosiy–chog'ishtiruv, leksik-semantik, etimologik usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

Umuman etnografizm sohasida o'zlashgan qatlam to'g'risida bir qancha manbalar mavjud bo'lib, bu borada tadqiqotchi N.Amonturdiyev o'zining "Surxondaryo etnografizmlarining leksikografik xusu-siyatlari" nomli dissertatsiyasida etnolek-semalarni izohli lug'atlarda tadqiq qilayotib, o'zlashgan qatlam etimo-logiyasiga ham to'xtalib o'tadi. Umum lug'at maqolasining bosh so'zdan keyingi komponenti bosh so'zning etimologiyasi haqdagi ma'lumot keltiradi. Etimologik ma'lumot qardosh bo'lmagan chet til so'zlariga beriladi. Tadqiqotchi izlanishlarida ikki jildli izohli lug'atdagi etnoleksemalar tahlili shuni ko'rsatdiki, etnografizmlarning 10.2 foiz (18 o'rinda)i arabiy, 13.7 foiz (24 o'rinda)i fors-tojikcha, 2 o'rinda arabiy+fors-tojikcha (yasama), 1 o'rinda mo'g'ulcha etno-madaniy o'zlashma leksemalardir. Ikki va besh jildli izohli lug'atlarda uchraydigan o'zlashma etnografik birliklar qiyosi quyidagi jadvalda batafsil berilgan (3-jadval)da ifodalab berilgan. Shuningdek, ikki jildli izohli lug'atda etimologik ma'lumot berilmagan ayrim o'zlashma etnografik leksemalarga ham etimologik izoh berilgan: zarkokil [f. □□□□□ - zarli gajak, kokil] (II; 138), patir [a. □□□□ - oshirilmagan, ko'ptirilmagan (non)] (III; 237), salom [a. □□□□ - tinchlik, xavfsizlik; ko'rishish, salomlashish] (III; 430), tumor [a. □□□□□ - o'rog'liq xat; noma, ezuv] (IV; 188), o'kil [a. □□□□ - ishonchli, vakolatli shaxs] (V; 145) kabideb namuna keltirib dalillab o'tadi.

Shu o'rinda Surxon voha aholisi etnografik leksikonida o'zlashgan qatlam nomlari boyish manbalarini Muhammad Humayun Nadim "Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari to'y - marosim etnogra-fizmlarining tizimiy va leksikografik xususiyatlari", nomli diss.avtoreferatida quyidagi guruhlariga bo'ladi:

× Kallapo'sh – bosh kiyim ya'ni, do'ppi bo'lib, voha aholisi talaffuzida kallaning kiyimi ma'nosida kelib chiqib nomlangan

1. Umumturkiy qatlam nomlari.
2. Fors-tojikcha qatlam nomlari.
3. Arabiy qatlam nomlari.

Umumturkiy qatlamga vohada uchrovchi etnografik leksikasida sof turkiyo'zakdan yasalgan etnografizmlar nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi. Masalan, "to'y", "sovchi", "kuyov", "kelin", "quda", "o'lan", "qalin", "uloq" kabi etnografizmlar. Etnografizmlari tarkibida sof turkiy so'zlarga qo'shimchalar qo'shilishi bilan yasalgan so'zlar ham ko'pchilikni tashkil etdi: "to'ylik", "to'y-ona" kabilar.

Etnografik leksika qatlamida Surxon vohasi urf-odatiga fors-tojik madaniyatidan kirib kelgan bir qancha urf-odat nomlari o'z shaklida (bosh so'z sifatida) qabul qilingan. Etnografizmlari tarkibidagi fors-tojikcha etnografizm nomlarini quyidagicha guruhlariga ajratgan holda ifodalash mumkin:

1) vohada foydalanilgan asliy sof fors-tojikcha etnografizm nomlari nomlanish sabablari:

Sarpo – Sar-bosh, po-oyoq ma'no-sidagi so'zlar birikib, forscha boshdan oyoqqacha degan ma'noni ifodalaydi. Keyinchalik to'yda uzoqdan kelgan mehmonlarga, to'yona bilan kelgan kishilarga beraladigan to'n yoki mato shu nomgaaloqadorlik asosida o'sib chiqqan. Ya'ni boshdan oyoqqacha kiyinish ma'nosidagi sarpo tushunchasiga aylangan. Bu borada kelin sarpo, kuyov sarpo, quda sarpo kabi nomlar shakllangan. Baxshanda – gavarabaxsh, gavara-baxsh: bu so'zlar baxshida qilmoq, baxsh qilmoq fe'li bilan gavoraoti (forscha beshik) biri-

kuvidan tashkil topib, beshik va beshiklik davriga aloqadorlik sifatida nomlangan. Qiz va o'g'il bolalarni o'zaro beshik yoshidalagida atashirib qo'yish. Ya'ni beshiklik davridanoq baxshida qilingan hisoblanadi. Vohada bu nom bilan birgalikda shu ma'nodagi beshikquda keng tarqagan.

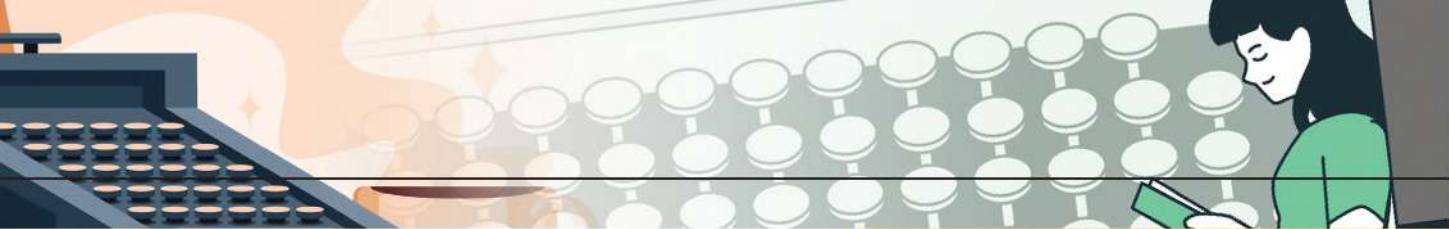
Diniy tushunchalarni ifodalovchi bomdot, peshin, shom, xufton namoz nomlari vohadan boshqa barcha viloyatlarda amal qilinishi bilan ajralib turadi. Shunday bo'lsa ham bu tushuncha etimologiyasiga bir izoh sifatida to'xtalib, shuni aytishimiz mumkin, fors tilida shu nomdagi vaqt ma'nosiga bog'liqlik (metanomik hodisa) asosida nomlanishdan o'sib chiqqan va bu nomlar voha aholisi tiliga ham ko'chib o'tgan: Bomdot – Erta bilan kun chiqmasdan o'qiladigan birinchi namozni ifodalab, bu nom fors-tojik tilida tong, sahar, erta tong ma'nosidagi bomdot so'ziga bog'liqlik asosida qayta nomlangan. Peshin (fors.)-kunning yarmi o'tgan payti va shu paytgaaloqadorlik sifatida o'qiladigan namoz. Shom – Bu tojikchaot asli 'qorong'i tusha boshlagan payt' ma'nosini anlatadigan tushuncha (TJPC, 460); shu ma'no asosida'kechki, to'rtinchi namoz' ma'nosi yuzaga kelgan (O'TIL, II, 424). Quyosh zavolga (og'ishga) ketganidan so'ng to narsalarning soyasi quyosh tik-kaga kelgan paytdagi soyasidan tashqari o'z uzunligiga nisbatan ikki baravar ortguniga qadar bo'ladigan paytga bog'liqlik asosida nomlangan. Xufton – quyosh botgandan bir ikki soat o'tgach o'qiladigan eng keyingi kechki namoz nomi hisoblanib, fors tilida quyosh botgandan bir ikki soat keyingi vaqt xufton deb ataladi. Bu nom ham shu vaqtgaaloqligi sifatida nomlangan. Demak, bu nomlar paydo bo'lishida metanomik jarayon lingvistik vosita bo'lgan.

Ro'za –fors-tojikcha kun(ro'z) so'ziga -a qo'shimchasi qo'shilib yasalgan. Ildizi so'g'dchaga borib taqaladi. Ramazonda sahardan og'izochargacha yeb-ichmasdan qilingan har kungi ibodatga aytiladi.

Ro'za –fors-tojikcha kun(ro'z) so'ziga -a qo'shimchasi qo'shilib yasalgan

Demak, ro'za so'zi har bir kun uchun ifodalangan ma'noga bog'liqlik asosida shakllangan. Bu so'z arab tilidaas-savm, as-siyam deyiladi. Uning lug'aviy ma'nosi biror narsadan o'zini mutlaqo tiyib turishdir. Turkcha va ozarchada ro'za so'zi o'rniga oruc so'zi ishlatiladi. Qolgan qardosh xalqlarda, jumladan qozoqchada - oraza, qirg'izchada - orozo, turkmanchada- agiz beklemek, tatarchada- uraza, uyg'urchada- ruza tutish kabi atamalar ishlatiladi. Ro'za Ramazon oyi ma'nosini ham ifodalaydi. Ro'za tutgan inson ro'zador deb ataladi.

Gavaki – To'l davridan bir-ikki oyavval tug'algan qo'zi. Buni ertachi qo'zi deb ham yuritishadi. To'l davr bu erta bahor ma'nosida qo'llaniladi. Anao'shaerta bahor ma'nosi shu shaklda kirib kelgan deb taxmin qilib, bu davrda tug'ilgan qo'ziga ham xalq tomonidan shunday nom berishgan. Darveshona – darbeshona. Bu ravish tojikcha dervesh otiga'o'xshab' ma'nosini ifodadaydigan -ona qo'shimchasini (TJPC, 542) qo'shib hosil qilingan; 'darveshlargao'xshab' ma'nosini anglatadi (O'TIL, 1,209). Mahalla xonadonlaridan yig'ilgan mablag' hisobidan shu mahallaa'zolariga tayyorlangan taom. Darveshona navro'z arafasida, ob-havo qurg'oqchil kelganda, yuqumli kasalliklar tarqalgan yillarda tashkil qilingan. Demak, bu nom darvishlardan qolgan odat sifatida tarqalgan, xuddi ular kabi olloh yo'lda xayr – sadaqa chiqarish maqsadida paydo bo'lgan odat. Nom uchu asos o'xshash vositasi bo'lgan. Xudoy – Marhumlar ruhiga bag'ishlab yoki biror illatdan eson-omon qutilganligi uchun xudoyo'liga qilinadigan sadaqa, yoki Sunnat to'yi boshlanishidan oldan to'yegasining biron yaqin

marhum kishasi (otasi yoki onasi) xotiri uchun ham qilinadigan qurbonlik. Nomlanishdagi ichki ma'no xudoning yo'lga shakli xudoyi bo'lib atalib ketgan. Yana bundaolloh rizoligi uchun bajarilgan amal ma'nosi ham mavjud. Juvoz – forschada “o'g'ir”-ma'nosini ifodalab, o'simliklar urug'idan, xususan, zig'ir, kunjut, chigit kabilardan moy chiqaradigan, maxsus qurulma dastgoh. Objuvoz – Bu ot tojik tilida 'suv' ma'nosini anglatadigan ob oti bilan (ТҶРС, 279) 'o'simlik urug'idan moyajratib olish qurilmasi' ma'nosini anglatadigan juvoz otidan (ТҶРС, 290) tuzilgan bo'lib, 'suv kuchi bilan ishlaydigan juvoz' ma'nosi (O'TIL, I, 515) nomi uchun asos bo'lgan.

Kallapo'sh – bosh kiyim ya'ni, do'ppi bo'lib, vohaaholisi talaffuzida kallaning kiyimi ma'nosida kelib chiqib nomlangan. Zangibobo – Sigirboqarlarning sig'ana-digan piri. Bu pirning vohaahlosiga kirishi fors – tojik madaniyatiga xos unsur borligidan darak beradi. Diniyaqidaga ko'ra zangiboboruhiga bag'ishlab is-chiroq qilganlar. Bunda Zangiboboga atab bajarishganligi uchun shu ma'nodagi is chiqarish odatipaydo bo'lgan. Navro'z – “yangi kun” Shamsiya yil hisobidayangi yilning (neyu, nav) boshlanish kuni bo'lib, ro'z kun degan ma'noni beradi va shu ma'no nom uchun asos bo'lgan. Parichiroq – Xayoliy mavjudot «pari» dan kasallangan kishini darddan xalos qilish maqsadida mayda cho'plardan paxta o'rab, uni yog'ga botirib yoqiladigan chiroqya'ni, parining chirog'i parichiroq deb nomlangan. Poyandoz – Alohida hurmatga sazovor kishini kutib olish uchun, uning yo'lgaoyog'i ostiga solinadigan payos, ko'rpacha, gilam bo'lib, poy(oyoq), vaandoz(tushamoq) birikib nom uchun oyoqqa to'shalgan mato ma'nosidan olingan. Rapida – Bu ot ТҶРСda rafida shaklida keltirilgan (322), o'zbek tiliga f tovushini p tovushigaalmashtirib olingan; 'non shakli berilgan xamirni tandirga yopishtirishda qo'l kuymasligi uchun ishlatiladigan, ichigapaxta to'ldirib, orasiga qo'l tiqiladigan joy qoldirib tikilgan dumaloq, qalin, doira shaklidagi qo'lqop mato (O'TIL, I, 615). Ma'lum ma'noda doiraga o'xshab tikilganligi uchun, huddi doiraga nisbatan rapidaqa degan ovozga monanlik sifatida xalq tomonidan shu nom tanlanishgaasos bo'lgan bo'lishi ham

mumkin. Chalop – fors tilidan cholop shaklida kirib kelgan bu nom suzmaga (chakkiga) ozgina tuz solib suvda suyultirib tayyorlangan ichimlik bo'lib nom uchun asos chalopning chalp-chalp qilib ichishdagi taqlid tovush ham bo'lishi mumkin.

Fors tojik tilidan qirq ma'nosini ifodalovchi chil so'z orqali kirib kelgan ko'plab nomlar mavjud: Chilvir – “chil” (“□□□”) – “qirq”) va vir – ipma'nosidan kelib chiqsak, jun yoki paxtadan tayyorlangan. ingichka, o'tapishi-qarqon. Ya'ni qirqtqa ipning o'ramasidapaydo bo'lgan nom ekanligini guvohi bo'lamiz. Chiltan–chil – qirq va tan – ruh qismdan tashkil topib, diniy tasavvurga ko'ra, go'yo g'ayri tabiiy kuchga ega bo'lgan, ko'zga ko'rinmaydigan, bir-biridan ajralmaydigan afsonaviy qirq ruhga sig'inish. Aslida u qirq bir ruh bo'lgan bo'lib, rivoyatlarda chiltonlar odamlar ko'ziga ko'rinmaydi, ba'zan ular orasida odam qiyofasida yashagan, noma'lum sababga ko'raesa qirq birinchi ruh yo'qolib, qolgan qirqta ruhga singib ketib ularda yashar ekan deb talqin qilingan. Turli ofatlardan saqlanish, kasaldan qutulish maqsadida chiltonlarga atab pilikdan yasalgan 40 chiroq yoqish, ularga bag'ishlab turli taomlar pishirish odati bo'lgan. Taomlar chilton oshi deb atalgan va ular shu marosim munosabati bilan to'plangan xotin-qizlarga tarqa-tilgan. Hozirgi vaqtda Chiltonlar va ular bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlar vohada qisman saqlanib qolgan. Ahmad Yassaviy hikmatlarida chiltonlar qirq tan, ya'ni qirq odam. Bu qirq kishi avliyolik quvvatigaega bo'lib, dunyo masalalarini hal qilishda Xudoning amri bilan ish ko'radilar. O'lganlar o'rni tirik odamlar bilan to'ldirib turiladi.

Chiltanchiroq – Bemorni davolash maqsadida afsonaviy qirq ruhga yoqiladigan qirqta chiroq yoqilib, bunda qirq ruh uchun qirq paxtani eshib, pilik shakliga keltirib yog'ga botirib yoqishadi. Qora kukunidan olinib piyoladagi

kumush tangali suvga sochiladi. Qirqta ruhga bag'ishlab yoqilgan qirqta chiroq ma'nosidan kelib chiqib shunday nomlangan. Chilla – bu ot “qirq” ma'nosini anglatadigan tojikcha chil sanoq soniga (ТҶРС, 442) -a qo'shimchasini (ТҶРС, 543) qo'shib hosil qilingan bo'lib, qo'shimcha qo'shilganidan keyin I tovushi qatlangan (ТҶРС, 442). Bu ot ‘qirq kun’ ma'nosini anglatadi: ‘chaqaloq tug'il-ganidan boshlanadigan qirq kun’ (O'TIL, II, 368). Bu ot bilan Chilla chiqdi, Chillasi chiqdi kabi iboralar tuzilgan. Demak chillayilning eng issiq yoki eng sovuq qirq kuni; bola tuqqan yoki tug'ilgandan boshlab keyingi qirq kunlik davr; yakka'o'zi odamlardan yashirinib qirq kun toat-ibodat qilish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Chillak – 1) bitta uzun, bitta kaltayog'och bilan o'ynaladigan bollalar o'yini va shu o'yinda hizmat qiladigan ingchayog'och; 2) varrak ipi o'raladigan qisqa cho'p. Hazoralik- Kelin tushirab kelayotganda, o'lan aytish. Bunda bir ayol salomnomaaytadi, qolgan ayollar baro-bariga «hazorali» deb javob qaytaradi. Ya'ni ming bor alik olishadi. Hazor – ming vaalik qismlarining birikishidan tashkil topgan. Degi duzzi – (deg – fors-tojikcha qozon, duzzi – fors-tojikcha o'g'irlik, o'g'irash, o'g'iramoq) o'g'irlangan qozon. Deg so'zi ma'nosining kengayishi natijasida tovoq tarzida ham tarjima qilinadi.) deb ham nomlanadi. Bunda, kuyov va kelining to'ydan oldin qilinadigan mehmondorchiligi bo'lib, kuyov tomonning uyidapishirilgan ovqat qozonda kelinnikigaolib borib yeyishi, yoki, aksincha, o'sha qozondayana kelin tomonning pishirgan ovqati-

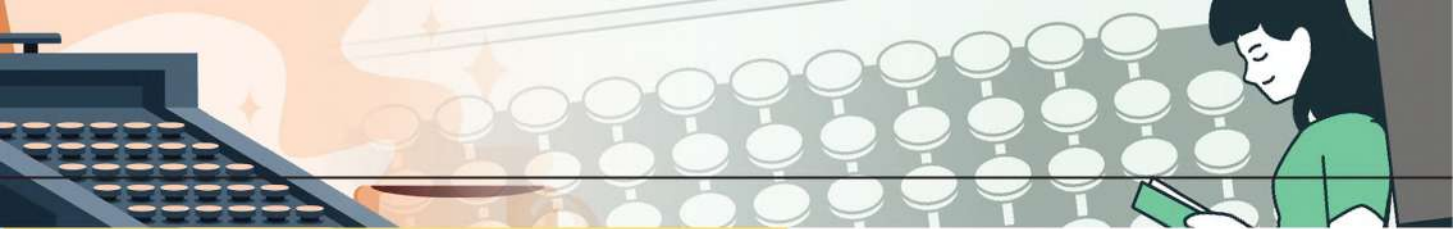
ni kuyovning uyigaolib borib yeyishlar nazarda tutilgan. Bu nomdaasida qozon o'g'irlanmaydi, faqat bu jarayon o'g'irlik xususiyati bilan ramzan nomlangan.

Piyoba – «Piyova» forschada «piyoz» va «ob» so'zlaridan tashkil topib piyoz suvi yoki sho'rvasi ma'nosi shu taom nomi uchun zamin bo'lgan. Shirguruch– Bu ot ‘sut’ ma'nosini anglatadigan tojikcha shir oti bilan (ТҶРС, 458) ‘sholvdan oklab olinadigan oshlik don’ ma'nosini anglatadigan tojikcha birinch otdan (ТҶРС, 72) tuzilgan bo'lib (ТҶРС, 459), o'zbek tiliga birinch oti tarkibidagi bi tovushlarini gu tovushlariga, ins tovushlarini uch tovushlariga almashtirib olingan; ‘guruchni sutdapishirib tayyorlanadigan quyuuq taom’ ma'nosini anglatadi (O'TIL, II, 416). Kashkob – tojikcha “kashk” – “qurut” va “ob” – “suv” birikib, suvi quritilgan qatiqdan tayyorlangan qurut ma'nosi nom uchun asos bo'lgan. Kallapocha – Bu ot tojik tilida ‘bosh’ ma'nosini anglatadigan kallaoti bilan (ТҶРС, 176) ‘hayvon oyog'i’ ma'nosini anglatadigan pochaotidan (ТҶРС, 311) tuzilgan bo'lib, tojik tili lug'atida qo'shib, o'zbek tili lug'atida chiziqcha bilan ajratib yozilgan; ‘so'yilgan hayvonning kallasi bilan oyog'i’ ma'nosini anglatadi (O'TIL, 1,361).

Chimmat – Bu ot asli tojik tilida ‘ko'z’ ma'nosini anglatadigan chashm oti bilan (ТҶРС, 439) ‘bogich’ ma'nosini anglatadigan band otidan (ТҶРС, 44) tuzilgan bo'lib, o'zbek tiliga juda murakkab tovush o'zgarishlari bilan olingan: chagim qismida a tovushi i tovushiga admashtirilib, sh tovushi tashlangan: chashm > chim; band qismida b tovushi m tovushiga, d tovushi t tovushiga almashtirilib, n tovushi tashlangan: band - mat . Bu ot asli ‘ko'zni to'sadigan parda’ ma'nosini anglatib, «chashmband» ning buzilgan shakli (O'TIL, II, 369). Chimmat tutush hozirda kelinning yuzini yashirish bilan birga, oq rang yana boshqa ma'no-mazmun ham

✕

Chiltantosh – Qirq ruhga sig'nuvchi kishining meros oldim ma'nosini ifodalovchi qora toshi

× **Chilla kirdi [f-t. +o'] – Bemorni uch yoki olti kun davomida uydan chidarmas- dan qushnoch yoki domla tomonidan «davolash» usuli**

ifodalagan. Oq rang soflik, sokinlik rangi hisoblanadi. Shu bilan birga voha aholisida oq rang yomonliklar va baxtsizliklarni o'zidan qochiradi, degan tasavvur bor. Kayvoni – Bu ot aslida kaybonu “uyning xo'jayini, uyning bonusi” bo'lib, talaffuzda o'zgargan shakli bo'lgan nom. Voha aholisi kayvoni deb ayollarga bosh bo'lganlarga nisbatan ishlatadi.

2) fors-tojikcha so'zlarning o'zbekcha nomlarga qo'shilishidan hosil bo'lgan etnografik leksemaning ono-masiologik tabiati: Sarpo ko'rar – (fors-tojikcha sar-bosh, poy-oyoq) boshdan oyoqqacha kiyiladigan yangi kiyim-kechak majmuasi bo'lib, bunda sarpo so'ziga ko'rmoq fe'li birikishi yo'li bilan udum nomi kelib chiqqan. Kelin sarpo, kuyov sarpo kabi nomlar ham shu usulda birikkan. Shuningdek, sarpo bilan bog'liq sarponiuloq qilar va sarponi allalatar udumi nomlari ham yasalgan. Poyondozsoldi – Ot+fe'l: poy (fors-tojik tilida oyoq) + andoz (fors-tojikcha to'shamoq) so'zlari soldi fe'lga birikib, o'sha jarayonni ifodalovchi nomdir. Nikoh kechasa kuyov kiradigan uyning eshigi bo'sag'asiga tashlab qo'yaladigan bir-ikki metr chamasidagi gazlama. Kuyov kelin turgan xonaga kirishdao'shapoyandozni bosib o'tishi kerak.

Navro'z bayrami [f-t+o'] Navro'z va bayram oti birikib, kuni bo'ladigan ommaviy bayram sayil. Payg'ambar oshi yoki Payg'ambar to'y birikmasidagi payg'ambar so'zining ma'nosi “oldinda boruvchi” de-

gan ma'noni ifodalab, insonlar payg'ambar yoshiga yetganligi ya'ni 63 yoshga to'lish bilan o'tkaziladigan marosim, elga beriladigan ziyofat. Bu xalq tilida yubley to'y deb ham ataladi.

Chilla kirdi [f-t. +o'] – Bemorni uch yoki olti kun davomida uydan chidarmasdan qushnoch yoki domla tomonidan «davolash» usuli. Chilla qochdi, chilla chiqdi – qirq kunlik to'lgani munosabati bilan chaqaloq onasi yaqinlarinikiga mehmonga borishi. Chiltansuv [f-t+o'] – sog'liq uchun ichiladigan suv bo'lib, balo-qazolarni oldini olish yoki doimiy sog'liq yomonlashaversa, tuzalish maqsadida ichiladigan suv. Go'yoki qirq ruh ziyon qilmoqda degan qarash bo'lgan. Bezovta ruhlarni xotirjam qilish uchun ularga bag'ishlab marosim o'tkazish kerak. Qirq ruh uchun atalgan marosimni o'tkazuvchi qirq ruhni tan olganligini ifodalash uchun ichiladigan suv.

Chiltantosh – Qirq ruhga sig'nuvchi kishining meros oldim ma'nosini ifodalovchi qora toshi. Odatda onadan qizgayoki momosidan nevara qizga beriladi. Ba'zan erkak kishi ham meros tosh oladi. Chiltantosh olish avloddan avlodga o'tmagan. Bu extiyoriy bo'lgan. Ammo bu maqomni davom ettirishga, toshni ham meros qilib avloddan avlodga yetkazishga intilish kuchli bo'lgan. Oilada kimningdir ko'zigayoki tushiga qirq ruh qandaydir qiyofada ko'rinib, meros berganligi namoyon bo'lgan. Ayni paytda bir qo'y so'yib merosni olish marosimi bajarilishi shart bo'lgan. Agar bajarilmasa kimgadir qirq ruh ziyon yetkazib, ayanchli vaziyatga olib kelishi mumkin degan qarash bo'lgan. Chiltantosh belgilashda ham kimningdir qoratoshini meros qilib olgan, yoki toshlar ichida birinchi ko'zga tushgan tosh chiltantosh sifatida tanlangan.

Chiltanini yangilash – bu odat bajarilishida go'yoki bo'layotgan ko'ngilsizliklar (farzand turmaslik, farzand bo'lmaslik, og'ir dardgayo'liqish, ishining

orqaga ketishi kabi) masalan, bolasi turmayvergan(bolasini yo'qotgan)ayol avval chiltansuv ichgan bo'lsa, yangilash belgisi deb tushungan va bolamni sog'lig'i uchun qaytayangilayman, bolamga kelgan ziyon menga bo'lsin degan ma'nosidayangilash holati ham bo'lgan. Ba'zi insonlar sog'lig'i yomonlashganligi sabab sog'lig'im uchun ichdim yoki sog'lig'im uchun yangiladim deb niyat qilgan. Dastlab, chiltonni qabul qilishda ham, yangilashda ham qo'y so'yilib qon chiqarilgan, yoki so'yilgan qo'yning yetti muchasidan qiyib olinib joniga jonliq deb niyat qilishgan.

Shomoshi [f-t+o'] – Nikohdan oldin qizning ota-onasinikida beriladigan ziyofat. Shuningdek, Sunnat to'yi kuni kechqurun to'yegasining marhum otasi yoki onasi ruhi uchun elga beraladigan ziyofat, xudoyi. Shom vaqtida bajariladigan marosim bo'lganligi sababli shomoshi. Daha kirdi – Bu ot tojikcha'o'n' ma'nosini anglatadigan dah sanoq soniga -a qo'shimchasini (ТЖРС, 543) qo'shib hosil qilingan bo'lib, "mahallalar majmui' ma'nosini anglatadi (O'TIL, I, 216). Shuningdek, bu ot tojikcha'o'n' ma'nosini anglatadigan dah sanoq soniga (ТЖРС, 124) -a ko'shimchasini (ТЖРС,543) qo'shib hosil qilingan bo'lib, 'ipak qurtining uyquga kirish pallasi' ma'nosini anglatadi (O'TIL, I, 216). Ipak qurtining birinchi, ikkinchi, uchinchi uykusi kichik daha, to'rtinchi, beshinchi uykusi katta daha deyiladi. Bu ot bilan dahaga kir-birikmasi hosil qilishgan. Vohaaholisi tilida daha kirdi ma'nosi Ramazon oyida o'tkaziladigan o'n kunlik ibodat va u bilan bog'liq marosim sifatida ko'p ishlatiladi. Shuningdek, dasturxon yubordi, sharbat yalatti, poyandoz to'shadinamlari ham fors – tojikcha ot va o'zbekcha fe'llarning birikishidan tashkil topgan bo'lib, marosimda bajariladigan harakat jarayoni nomlashga turtki bo'lgan.

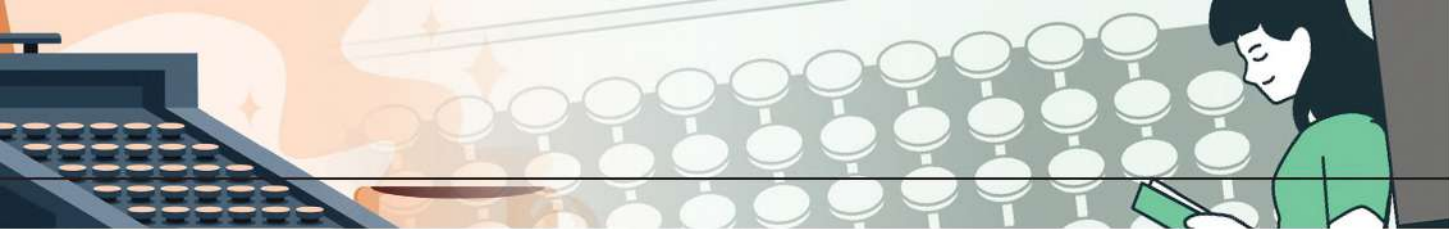
3) o'zbekcha so'zning fors-tojikcha so'zga qo'shilishidan tarkib topgan etnografizm nomlanish sabablari:

Chachiniyoz – Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot sach tarzida talaffuz qilingan (IDP, 418; Devon, I, 311; DS, 479); o'zbek tilida a unlisi â unlisiga almashgan; sach > sâch. So'zlashuv nutqida bu ot châch tarzida ham talaffuz qilinadi. Chachiniyoz odat ikki xil vaziyatda bajarilib, biri farzand tilab, o'tganlar ziyorotgohiga borib sig'inganligi natijasida farzand ko'rgan vaqtda, ikkinchisi homladorlik vaqtda bilmasdan ziyoratgohlarga ziyorat qilish natijasida, farzand tug'ildandan keyin birinchi sochi olimib, boshning orqa qismida kokil(soch)qoldiriladi. Bu qoldirilgan kokil

aynan o'sha avval borgan qadamjoga borib, bironta qo'y so'yib olinadi. Chachiniyozning niyoz qismi esa fors tilidagi ot so'z turkumiga oid bo'lib, asli [niyaz] shaklida keltirilib, 'muhtojlik', 'iltijo', 'sovg'a' ma'nolarini anglatishi aytilgan; o'zbek tilida nazr-niyoz juft oti tarkibida (O'TIL, I, 493) 'xayr-sadaqa' ma'nosi bilan qatnashadi. Shu tariqa bola uchun xayr-sadaqa chiqarishgan. Keyinchalik ham bola uchun borgan ziyoratgoh doimiy qo'llab yuruvchi pir sifatida borish ham to'xtatilmagan (masalan, Sho'rchi tomonda Bo'tabozor ziyoratjoyi o'sha tomon aholisi uchun shun-

✕ fors – tojik tilidan o'zlashgan qo'shim- chalar etnografizm yasalishida muhim ahamiyatga ega

day maskan). Chach haqi sifatida bir jonliqni hadiya qilishgan. Bu esa nom uchun ham asos bo'lgan. Ya'ni sochining haqi uchun hadiya in'om. Shunday qilib ziyorat joy ziyon – zahmat yetkazmasligi va doimiy qo'llab yuruvchi vosita sifatida namoyon bo'lgan.

Qurtoba - so'zi ikkita komponentdan iborat: o'zbekcha "qurut" – "quritilgan suzma, qurut" va tojikcha "ob" – "suv" birikib, ma'nosi suvi qurutilgan yegulik sifatida xalq shunday nomlagan.

Kuyovsarp, kelinsarp, kuyovjo'ra, qudasarp kabi nomlar o'zbekcha va forscha so'zlarning birikishidan tashkil topib, kelinning sarposi, kuyovning sarposi, kuyovning jo'rasi va qudaning sarposi-bir – butun holatga kelgan. Bu keyinchalik o'z ma'noni ifodalab turuvchi nom sifatida atala boshlagan.

4) fors-tojikcha so'zga o'zbekcha affiksning qo'shilishidan yasalgan etnografizmlar: bazm+chi, dastur-xon+chi, payshanba+lik kabi. Po'stak (fors-tojikcha po'st – teri, -ak – kichraytirish qo'shimchasi) – qo'y, yoki echkining terisidan tayyorlangan, to'shah uchun mo'ljallangan to'shamchi bo'lib, xalq tilida nomlashda teridan, po'stdan to'qilgan gilam ma'nosidan ifodalagan.

5) fors – tojik tilidan o'zlashgan qo'shimchalar etnografizm yasalişida muhum ahamiyatga ega. Masalan, Chachvon - Bu ot o'zbekcha boshdagi tuk tolalari ma'nosini anglatadigan soch otiga (O'TIL, II, 71) tojikcha -bon qo'shimchasini (TJKPC, 542) qo'shib hosil qilingan bo'lib, o'zbek tilida s tovushi ch tovushiga, o (â) tovushi a tovushiga, b tovushi v tovushiga almashtirilgan. Ma'nosi "paranji ostidan yuzga tutiladigan to'r parda" ma'nosini anglatadi. Avvallari chachvon otning dum qilidan to'qilar edi (O'TIL, II, 358). Bunday buyum tojik tilida chashmband oti bilan anglatiladi (TJKPC, 440), ya'ni chaish — ko'z, band — bog'lash, yopish ma'nosini ifodalaydi.

6) bir qismi arabcha so'zlar bilan birikib, ma'no ifodalaydigan fors – tojikcha so'zlar: Chillayosin – qirq kun davomida kasallikni davolash, mushkulini oson qilish va shu kabi maqsad bilan o'qiladigan yosun duosi. Shu ma'nosi atalishda ham aks etgan. Bunda chilla vayosin birikuvidan tashkil topgan leksema. Joynomoz – Bu ot tojikcha choy

Padar fors-tojik tilida ota ma'nosini anglatib, arabcha vakil shakli bilan birikkan

(q.) va musulmlarning kuniga besh mahal bajaradigan ibodati ma'nosini anglatadigan namoz otidan (TJKPC, 454) tuzilgan bo'lib, 'namoz o'qishda oyoqostiga to'shaladigan maxsus matoma'nosini anglatadi (O'TIL, I, 286). Atalishida nomoz o'qiladigan joyni ko'rsatish ma'nosi nomlanishga asos bo'lgan.

7) birinchi qismi fors – tojikcha so'zdan iborat bo'lib, keyingi qismi arabcha ma'nodagi etnoleksemalarga: Padarvakil(vakilota) – Padar fors-tojik tilida ota ma'nosini anglatib, arabcha vakil shakli bilan birikkan. Bunda qiz tomondan ota o'rnidan vakil sifatida qatnashgan insonga nisbatan aytiladi. Doka ro'mol – Bu ot "yuz" ma'nosini anglatadigan ro' oti bilan (TJKPC, 331) "bisotdagi narsadar" ma'nosini anglatadigan arabcha mol otidan (APC, 774) tuzilgan bo'lib, TJKPCda asosiy shakli deb ro'ymol ta'kidlangan (331). Bu ot "ayollar boshiga o'raydigan buyum" ma'nosini anglatadi (O'TIL, b I, 631) Bunda asosan oq rangni ifodalagan dokaham oq rangli mato bo'lganligi shu nomni atalishi uchun asos bo'lgan.

Xulosa.

Yuqorida voha aholisida qo'llanilgan forsiyzabon qatlamni yetti guruhga ajratilgan qatlamga bo'linganligining guvohi bo'ldik. Bu qatlam etnoleksemalarining nomlanish sabablariga to'xtalib, tarkibiy tuzilishini ko'rib chiqdek. Surxondaryo aholisi madaniyatiga fors-tojik tilidan kirib kelgan etno leksemalar tarkib turli komponentlardan tashkil topib, nomlanish sabablariga esa nomning o'zida aks etgan jarayon-harakat (poyandoz tushamoq), predmetdan (kashkob, piyoba), vaqtga va raqamlarga (bomdot, shomoshi, chill) bog'liqlik sifatida metanomik hodisadan, belgidan (doka ro'mol - oq rang asos qilingan), o'xshatish asosidan (darvishona), metaforik ko'chimdandan (degi duzzi - o'g'ri qozon, sarponi uloq qilar va sarponi allalatar) kabi lingvistik vositalar nomlarda aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. Т.: Фан, 2013
2. Мирзаев Х. Узун тумани тарихи. - Тошкент.: Ноширлик ёғдуси, 2015
3. Мирзаев Х. Узун тумани тарихи. - Тошкент.: Ноширлик ёғдуси, 2015
4. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. - Тошкент: Мухаррир, 2011
5. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. Тошкент: Ўқитувчи, 1996
6. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (фонетика, лексика). - Тошкент: Фан, 1985
7. Омонтурдиев А. Лексикографиянинг тилшунослик тараққиётидаги ўрни // Филологиянинг долзарб муаммолари илмий-амалий анжуман материаллари (Илмий тезис ва мақолалар тўплами), 2016 йил 18 май.
8. Rahmonov B. Surxondaryo chorvachilik leksikasida etnografizmlar. O'zbek tili va adabiyoti, -Toshkent, 2018, №4, -B108-112.
9. Омонтурдиев А. Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): фил. фанлари док. дис. автореферати - Тошент, 2009
10. Қўзиев Ҳ. Ўзбек тилидаги изоҳли луғатларда ўзлашма сўзлар: фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дис. автореферати. - Фарғона, 2018

Chillayosin – qirq kun davomida kasallikni davolash, mushkulini oson qilish va shu kabi maqsad bilan o'qiladigan yosun duosi

11. Хусайнова З. Ўзбек тилида тўй маросимлари атамаларининг ономасиологик тадқиқи (Бухоро шевалари материаллари асосида): Фил.фанлари номзоди дис. -Тошкент, 1984;
12. Худойкулова Л. Сурхондарё тўй маросим қўшиқлари. номз. дисс. Тошкент, 2011
13. Амонтурдиев Н.Р. Сурхондарё этнографизмларининг лексикографик хусусиятлари. Фил. фан. бўйича фалс.док. (PhD) дисс. - Гулистон, 2020
14. Н.Курбаназарова «Сурхондарё воҳаси тўй маросими этнографизмларининг семантик табиати ва лингвомаданий тадқиқи» дисс. - Термиз, 2021
15. Muhammad Humayun Nadim. "Shimoliy Afg'oniston o'zbeklari to'y - marosim etnografizmlarining tizimiy va leksikografik xususiyatlari", diss.avtoreferati. Termez - 2022
16. Бегматов Э. Ўзбекисмлари изоҳи. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016.
17. Жанпейсов Е.Н. Қозоқ тилининг этник-маданий луғати. - Алма-Ата, 1983;
18. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Фан, 1991.
19. Омонтурдиев А.Ж. Чорвачиликка оид сўз ва атамаларнинг қисқача тематик эвфемик луғати. -Тошкент, 2015.
20. Омонтурдиев А. Раҳмонов Б. Сурхондарё диалектал-этнографик мақолларининг изоҳли луғати. -Тошкент: Илм зиё заковат, 2019.
21. Раҳимов, С. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. - Термиз: Термиз давлат университети нашриёти, 1995.
22. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили этимологик луғати. -Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
23. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. - Т.: Академнашр, 2012.
24. Ўзбек тилининг изоҳли луғати/ Э.М.Маъруфов таҳрири остида. 2-томлик, -М., "Рус тили" нашриёти, 1981.
25. Ўзбек тилининг изоҳли луғати/ Э.Бегматов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов ва б. таҳрири остида. 5-томлик, -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.
26. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент, "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2002, 164 б.
27. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. I қисм. Тошкент.: Университет, 2009.
28. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II қисм. Тошкент.: Университет, 2009.
29. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III қисм. Тошкент.: Университет, 2009.